

I gränslandet mellan liturgi och enskild andakt. Mariaofficiet och den helige Andes officium i svenska och danska tideböcker från 1400- och 1500-talen

RICKARD MELKERSSON

Inledning

Under den relativt korta period som förflöt mellan boktryckets införande och reformationen hann – vad vi känner till – tre olika s.k. tideböcker¹ utgå av pressarna i Sverige. Den första trycktes i Vadstena 1495 (hädanefter förkortad VaTB) och har utförligt beskrivits i den utgåva som kom 2008². År 1525 trycktes av Richolff i Uppsala både en tidebok på latin (hädanefter LaTB) och en på svenska (hädanefter SvTB). Den sistnämnda gavs ut på nytt av Gustav Edvard Klemming år 1854³ och har blivit föremål för viss språkhistorisk och filologisk forskning⁴, men den latinska motsvarigheten har förblivit relativt outforskad. Richolffs svenska tidebok är särskilt intressant, eftersom den trycktes vid samma tryckeri som bara året därefter kom att ge ut den första av ”reformationsbiblarna” – Nya testamentet 1526. Med tanke på hur relativt lite vi vet om det sistnämndas tillkomstprocess⁵, är det inte särskilt underligt att vi nästan inte vet någonting om SvTB. Eftervärldens (inte minst den språkhistoriska forskningens) dom över tideboken har varit lika hård som lovprisandet av bibel-

1 Jag använder här, med viss reservation, termen *tidebok* som svensk motsvarighet till franskans *livre d'heures* och engelskans *book of hours*, i brist på bättre alternativ. Den svenska termen *tidebok* används dock i en något vidare betydelse och inte uteslutande om böcker som innehåller det lilla Mariaofficiet.

2 Hagberg (red.) 2008. Jag kommer här att bortse ifrån den nya upplaga av denna tidebok som trycktes i Leipzig 1514.

3 Klemming (utg.) 1854.

4 Se t.ex. Lindqvist 1929, Hedström 2009 och Melkersson 2018.

5 Jfr Adell 1936.

översättningen varit översvallande⁶. Redan Klemming konstaterar i förordet till sin utgåva att "[h]vem åter som besörjt öfversättningen och dess utgifvande är fullkomligt obekant"⁷, och så har det i stort sett förblivit.

Även om frågetecknen kring SvTB:s utgivning väl aldrig helt kommer att kunna rätas ut, finns det bitar i pusslet som det borde ligga inom räckhåll för forskningen att lägga.

I denna artikel kommer jag att försöka lägga en sådan bit i pusslet, nämligen genom att granska förhållandet mellan de viktigaste svenska och danska tideböckerna, i såväl handskriften som tryckt form, med avseende på två av de ingående officierna eller tidegårderna, Mariaofficiet och den helige Andes officium, just som liturgiska texter. På så sätt hoppas jag att kunna säga något om deras inbördes relation och eventuella likheter och olikheter i målgrupp, och samtidigt bidra till en fullständigare bild av dessa officier i ett större perspektiv. Jag kommer därför också att i viss mån och för perspektivets skull sätta tideböckernas Mariaofficium i relation till den birgittinska tidegården, *cantus sororum*, (hädanefter CS)⁸, liksom till de viktigare ordnarnas och det romerska Mariaofficiet⁹. Även punktvis jämförelser med svenska stiftsliturgier kommer att göras.¹⁰ Jag kommer i detta sammanhang dock inte att beröra själaofficiet (*Officium defunctorum*) eller det lilla korsofficiet; det förstnämnda återfinns inte alls i SvTB, och det sistnämnda är så mycket mer icke-liturgiskt i sin form att en jämförelse av det tänkta slaget blir svårare att göra.

De svenska handskrifter som innehåller Mariaofficiet på latin (jag

6 Se Melkersson 2018, s. 198 f.

7 Klemming 1854, s. [3].

8 Som källa till det birgittinska officiet har jag använt Lundéns (1976) och Collins (1969) respektive utgåvor.

9 Som källa till det romerska officiet har jag använt jag en faksimilutgåva av den tridentinska *Editio princeps* av *Breviarium Romanum*, nämligen Sodi och Triacca (utg.) 2012b; för de olika ordnarnas bruk har jag i detta sammanhang fått hålla till godo med senare tryckta versioner: *Breviarium Cartusiense* 1869, *Libellus precum ad usum fratrum S. Ordinis Prædicatorum* 1898 och *Officium Parvum Beatæ Mariæ Virginis Officiumque Defunctorum juxta Brev. Cist.* 1930.

10 Jfr t.ex. Peters (utg.) 1950 och Pahlmblad (utg.) 2011 och 2016.

avser nu inte CS) är ganska få: KB A 38, UUB C 68 och Gießen 881. Jag har inkluderat samtliga av dessa i undersökningen, liksom två danska handskrifter: Lund Ms 35 (på danska) och KB A 42 (på latin). Utöver de tryckta svenska böckerna inkluderas Christiern Pedersens i Paris 1514 tryckta danska tidebok (hädanefter DaTB)¹¹. När det gäller den helige Andes officium inkluderar jag också det birgittinska officiet i Lundéns utgåva i jämförelsen, på samma nivå som de övriga.¹² I gengäld faller Lund Ms 35 bort vid den jämförelsen, då den helige Andes officium helt saknas där. Jag har vidare avgränsat undersökningen till att endast gälla sådana tideböcker som innehåller Mariaofficiet, och därmed valt bort ett antal handskrifter som endast innehåller den helige Andes officium.

Tideböckerna och Mariaofficiet

Tideboken (*le livre d'heures, the primer*) är som genre och kulturhistoriskt fenomen oskiljaktigt förknippad med det lilla Mariaofficiet (*officium parvum beatae Mariae Virginis*)¹³; det är ju detta officium med sina *tider* (*horæ, heures*, varav en är *hora prima*) som har givit den dess olika etablerade namn. Som liturgisk bön har det lilla Mariaofficiet när vi är framme vid 1500-talets början gjort en intressant resa från att ha varit ett extraliturgiskt tillägg till klostrens tidegård (omtalat redan under karolingisk tid) till att som sådant ha vunnit en ställning som en fast och obligatorisk del av klostrens och prästerskapets dagliga tidegård, för att sedan ha lösgjort sig från denna för att också etablera sig som en omåttligt populär böneform bland (det mer be-

11 För LaTB och SvTB har jag haft tillgång till digitala kopior av exemplaren vid KB, F1700:544 och F1700:579, och för DaTB av ett exemplar i Det Kgl. Bibliotek i Köpenhamn, LN 212 8°.

12 Lundén 1976b, s. 184–208.

13 Termen *officium parvum* 'litet officium' som enhetlig term möter inte i det medeltida materialet; i källorna kallas det lilla Mariaofficiet och andra små officier omväxlande för *officium*, *horæ*, *cursus* mm. Jag väljer att genomgående använda termen *litet officium* (motsvarande) för att tydligt särskilja sådana officier från den egentliga kanoniska tidegården, vilken jag för tydlighetens och kontrastens skull kommer att benämna som *det stora officiet*.

medlade) lekfolket, något som får sitt tydligaste uttryck i 1300- och 1400-talens stora antal mycket påkostade tideböcker.¹⁴

Internationell litteratur om tideböcker har också i mångt och mycket varit forskning om just *böcker* – låt vara ur olika perspektiv. Ofta har studierna inriktat sig på att behandla någon viss fysisk samling¹⁵ eller en viss geografiskt avgränsad skriftkultur¹⁶. Huvudintresset har inte sällan varit böckernas illuminationer, men även deras roll i fromhetslivet eller som statusmarkörer har behandlats. En svensk motsvarighet till dessa studier är i någon mån Ingela Hedströms avhandling om skriftbruket vid Vadstena kloster¹⁷, även om Hedström har ett bredare studieobjekt än bara just tideböcker. Föreliggande studie har mycket att tacka hennes genomgång av vadstenamaterialet för. Andra svenska studier har berört de tryckta svenska tideböckerna ur ett framförallt bibliografiskt perspektiv.¹⁸ I de bibliografiska verken görs dock en del påståenden om själva Mariaofficiet, påståenden som jag återkommer till längre fram.

Forskningen om själva det lilla Mariaofficiets *sammansättning* måste annars sägas vara begränsad. Leroquais framhåller dock i sitt väldiga katalogverk över tideböcker vid Bibliothèque Nationale i Paris vikten av att inte bara se till böckerna som helhet utan även till de ingående texterna, och då framförallt Mariaofficiet. I detta sammanhang gör han några viktiga iakttagelser av generell art. För det första framhåller han det opålitliga i att använda kalendarier som utgångspunkt för att knyta en viss handskrift till ett visst stift, och argumenterar för att man istället skall utgå från Mariaofficiet. För det andra är han lika kategorisk när han framhåller olikheten mellan de olika stiftens och ordnarnas Mariaofficier (”tout diffère, rien ne

14 Denna sammanfattning bygger i huvudsak på Leroquais 1927, s. IX–XII

15 Jfr t.ex. Leroquais 1927, Wieck 1988 och Achten 1980.

16 Jfr Reinburg 2014, Duffy 2011 och Hedström 2009. Hedström s. 21 f. ger också en utförlig forskningsöversikt jämte en god sammanfattning av uppkomsten av det lilla Mariaofficiet och dess bruk, liksom framväxten av tideböcker.

17 Hedström 2009.

18 Se t.ex. Klemming 1892, Collijn 1909 och 1935 och Vahlquist 2008.

se ressemble”¹⁹) som när han framhåller likheten inom respektive ordning (eller *usus*) och över tid (”c’est la ligne droite sans la moindre déviation”²⁰). Det finns alltså inte bara *ett* litet Mariaofficium, utan flera.

Leroquais utvecklar en metod för att klassificera tideböckerna geografiskt (det är hans främsta mål) genom att uppteckna *incipit* till officiets olika beståndsdelar (jag använder i fortsättningen termen *textelement*) och utifrån detta uppräta mallar för att känna igen de olika stiftens och ordnarnas *usus*, alltså ordningar för Mariaofficiets textuella förlopp. Tyvärr verkar Leroquais aldrig ha fått tillfälle att publicera de över två hundra mallar han arbetat med, men han ger några exempel. Av dessa framgår att de *textelement* han utgår från främst är hymner, antifoner och läsningar, men han säger till exempel ingenting om responsorier, versiklar eller orationer, och inte heller något om variationer i själva strukturen.²¹ Jag kommer nedan att diskutera det värdefulla i att applicera en metod som Leroquais på den svenska materialet, men också framhålla behovet av att vidareutveckla den något. Leroquais bygger i sin tur på en enklare metod, utvecklad av bibliotekarien vid The Bodleian i Oxford, Falconer Madan. Madan utgår endast från antifonen och capitulum i prim och non, vilket visat sig otillräckligt för Leroquais, men ett värde med hans arbete är att han faktiskt hann publicera en förteckning över ett 80-tal *usus* utifrån dessa fyra *textelement*.²²

Om forskningen rörande själva Mariaofficiet är begränsad, är forskningen om andra små officier, som till exempel den helige Andes officium, i det närmaste obefintlig. Leroquais noterar dessa officiers närvaro i tideböckerna, och framförallt de mycket korta (psalmlösa) officierna om den helige Ande och det heliga korset som med tiden verkar ha blivit standardinslag i böckerna, men om de större små officierna, det vill säga sådana som har psalmer, läsningar och på det

19 Leroquais 1927, s. XXXVII.

20 *ibid.*

21 *ibid.*, s. XXXVIII.

22 Madan 1920.

hela taget det stora officiets struktur, talar han bara i det förbigående och som något gammalt, men gör inget försök att klassificera dem efter olika usus eller på annat sätt använda dem som indikator på handskrifternas härkomst.²³

Här tycks situationen i Sverige och Danmark ha varit speciell, i det att ett officium till den helige Ande *med psaltarpsalmer* verkar ha varit standard så långt fram i tiden. Den ovanliga ställningen för detta officium förstärks ytterligare av det faktum att det föreskrevs för birgittasystrarna som obligatoriskt på söndagar, utöver CS. Detta gör att man ännu i ett birgittinskt breviarium från 1900-talet kan se detta officium i tryck – något liknande förekommer inte i något annat ordensbreviarium. Huruvida det birgittinska bruket bidragit till att ge den helige Andes officium en sådan ställning i Sverige, eller det redan hade en sådan ställning sedan tidigare och detta i sin tur inspirerade till det birgittinska bruket, detta anser jag vara en öppen fråga. Klart är hursomhelst att den förhållandevis rika förekomsten av den helige Andes officium (jämfört med Mariaofficiet) i handskrifter från Vadstena kloster har att göra med dess ställning som en del av systrarnas veckopensum.²⁴

Vad vet vi om källorna?

Den svenska litteraturen om de tryckta tideböckerna lämnar ofta ganska vaga eller försiktiga omdömen om dessas inbördes likheter och olikheter, och det är i regel svårt att veta på vilken nivå jämförelsen gjorts och vilken typ av likheter man letat efter. Har man letat efter en konkret förlaga i rent filologisk bemärkelse, eller har man sett till överensstämmelse i usus ungefär som Leroquais? Gäller omdömet Mariaofficiet eller hela boken? Klemming säger redan i sin utgåva av SvTB att LaTB visserligen har Mariaofficiet och den helige Andes officium i ”nästan samma redaktion, ehuru ej så lika att

23 *ibid.* s. XXIII f.

24 Om den helige Andes officiums ställning i den birgittinska liturgin, se framförallt Lundén 1976a, s. XLII, och 1976b, s. 181–182, samt Nyberg 1990, s. 82.

den tjenat till original”²⁵. Klemming menar vidare att LaTB troligen varit avsedd för Strängnäs stift, och han avfärdar tanken på att DaTB skulle vara förlaga åt SvTB, men ger ingen närmare förklaring till detta.²⁶ I sin bibliografi upprepar Klemming sitt antagande om att LaTB har en koppling till Strängnäs stift, men nu uttrycker han det som att ”redaktören” tillhört detta stift. De olika officierna framhålls här kort som av ”samma redaktion” i LaTB och SvTB.²⁷

Klemmings antagande om LaTB:s hemhörighet i Strängnäs stift nämns 1909 av Collijn, men denne lyfter också fram behovet av en ”mera ingående undersökning” för att avgöra om själva Mariaofficiet är av detta stifts usus. Collijn omtalar också SvTB som delvis en ”ordagrann översättning” av LaTB.²⁸ Geete talar om det som ett etablerat faktum att LaTB är ägnad för Strängnäs stift, och att SvTB ”hvad Mariaofficiet angår, ordagrant ansluter sig till” denna.²⁹ Collijn återkommer till frågan i *Svensk bibliografi intill år 1600*, men har då övergett tanken på LaTB som ämnad för Strängnäs stift. Istället tar han upp den under rubriken ”Horæ de domina etc. secundum ecclesiam Upsalensem”³⁰, och han grundar denna nya stiftsplacering på kalendariet. Om SvTB säger han här att själva tiderna verkar ha haft LaTB som ”förebild” och att kalendariet även här har Uppsalas som grund, men han tycker sig även se påverkan från DaTB på annat håll i boken, men avfärdar bestämt idén om att den skulle vara förlaga åt hela SvTB.³¹ Lundén, å sin sida, talar med samma självklarhet om LaTB som ”den tidebok, som Uppsala ärkestift lät trycka 1525”³². Om SvTB säger Lundén dock att innehållet ”fullständigt [motsvarar] Christiern Pedersens danska tidebok”.³³ Det skall också noteras

25 Klemming 1854, s. [2].

26 *ibid.*

27 Klemming 1892, s. 147–149.

28 Collijn 1909, s. 4.

29 Geete 1895, s. L.

30 Collijn 1934–1938, s. 300.

31 *ibid.*, s. 312–313.

32 Lundén 1976a, s. XXXIV.

33 *ibid.*, s. XXXV.

att såväl Kungliga biblioteket som Uppsala universitetsbibliotek i sina kataloger anger LaTB som tillhörig Uppsala. Det är här värt att framhålla att allt det som i litteraturen sagts om Richolffs tideböckers stiftstillhörighet gäller *hela böckerna* och framförallt grundar sig på iakttagelser av andra delar av dem än själva Mariaofficiet.

Hedström diskuterar utförligt de olika tryckta tideböckernas inbördes förhållande, och demonstrerar övertygande att SvTB som helhet inte kan ha haft DaTB som förlaga, även om vissa av böckerna i den svenska boken kan ha hämtats därifrån.³⁴ Hedström poängterar att förekomsten av Mariaofficiet och den helige Andes officium i sig inte säger så mycket eftersom de ”var allmängods i hela det katolska Västeuropa, och samma officiella tider förekommer ofta.”³⁵

Troligen visar Hedström något väsentligt i fråga om hur bönböcker av det här slaget sammanställdes, nämligen att man inte har arbetat med en enda förlaga som man slaviskt har följt, utan utformat bönboken efter sin tänkta användning. Men samtidigt menar jag att det är en förenkling att tala om ”samma officiella tider” som Hedström gör. Vi vet av Leroquais iakttagelser att det finns stora lokala skillnader i Mariaofficiets utformning, och när det gäller ett officium som den helige Andes vet vi inte hur officiell dess ställning alls har varit eller hur mycket dess utformning tillåtits variera från bok till bok. Detta betyder att likheter och skillnader på detaljnivå i SvTB:s och DaTB:s officier ändå kan ha något intressant att lägga till helhetsbilden.

Geete gör vidare ett ofta citerat påpekande om LaTB:s förhållande till CS. Han menar att det faktum att de flesta textelement i tidebokens Mariaofficium återfinns i den birgittinska veckoritualen och att psalmodin är den senares lördagspsalmodi (vilket endast delvis stämmer) talar för att ”detta Strängnäs-officium” är ”lånadt därur”³⁶. Han nämner vidare hymnen *Rex Christe*, vilken han menar vara författad av Petrus Olavi, som ett exempel på detta beroende-

³⁴ Hedström 2009, s. 321–331, 343.

³⁵ *ibid.*, s. 328.

³⁶ Geete 1895, s. L.

förhållande. Geetes hypotetiska uttalande lyfts till exempel fram av Hedström som ett indicium på LaTB:s eventuella koppling till Vadstena.³⁷ Det finns dock detaljer som gör Geetes påstående problematiskt. För det första är CS och LaTB inte de enda liturgiska källor som har de nämnda texterna gemensamma. Som Lundén visar utgörs hymnen *Rex Christe* egentligen endast av strofer från äldre hymner.³⁸ Och det räcker att konsultera Geetes egen utgåva av CS för att se att denna ingalunda har samma psalmer i lördagens vesper som LaTB.

När det gäller VaTB kan frågan om stiftstillhörigheten anses oproblematiske, eftersom redan titeln anger att den är avsedd för Linköpings och Skara stift. Litteraturen har här i regel istället behandlat frågan om dess tryckort, och det får nu anses klarlagt att den är tryckt i Vadstena klostrets kortlivade tryckeri. Diskussionen sammanfattas väl av Vahlquist, som i detta sammanhang omtalar LaTB som en ”tredje liknande utgåva av samma bönbok” (efter Leipzigutgåvan).³⁹

När det gäller de svenska handskrifter som innehåller Mariaofficiet, har dessa som redan påpekats behandlats utförligt av Hedström. I detta sammanhang är det faktum att samtliga härrör från Vadstena kloster och som tidigast från andra halvan av 1400-talet tillräckligt att nämna. Det är alltså ett såväl litet som geografiskt och tidsmässigt mycket begränsat handskrivet material vi har att tillgå.

Vad ovanstående översikt torde visa är dels behovet av en systematisk jämförelse av de olika källornas officier *som just sådana*, dels vikten av en mer explicit redogörelse för vilken typ av iakttagelser i källorna en sådan jämförelse grundar sig på. Går det att se några klart åtskilda ordningar eller usus, som skulle göra det möjligt att föra samman vissa av källorna och hålla isär andra – åtminstone i just detta avseende? Vad skiljer en sådan jämförelse från en som syftar till att finna en *förlaga* eller *förebild* i traditionell filologisk bemärkelse? I det följande skall jag redogöra för hur jag försöker hålla isär dessa

³⁷ Hedström 2008, s. 31 och 2009, s. 322.

³⁸ Lundén 1976a. s. LX.

³⁹ Vahlquist 2008, s. 51.

nivåer och fylla sagda lucka i forskningen. Jag hoppas att därigenom inte bara bidra till en ökad kunskap om källorna och deras inbördes relation, utan också till en fördjupad förståelse för själva texttypen.

De små officiernas egenart som tidegärd och texter

I detta avsnitt ämnar jag att på ett mer teoretiskt plan diskutera några skillnader av principiell natur mellan de små officierna som genre och det ”stora officiet”, alltså den egentliga tidegården sådan den lästs av till exempel det medeltida svenska prästerskapet.⁴⁰ När jag i denna artikel genomgående använder termen *små officier* för Mariaofficiet och den helige Andes officium i mitt material, är det för att jag menar att den bättre än någon annan till buds stående term ringar in de två väsentliga egenskaperna hos denna typ av texter. De är officier – och ändå inte riktigt. De är tidegärd, men inte Tidegården. De är alltså *små* inte bara genom ett ringare omfång, utan också genom en underordning i betydelse och – därför – en mindre kanonisk och strikt karaktär. Jag skall i det följande utveckla vad i de små officiernas konkreta textuella sammansättning det är som jag menar gör dem till just officier och vad som gör dem just små.

Resonemanget inriktar sig här på officierna – små såväl som stora – som helheter, alltså ord för ord allt det som är tänkt att läsas under en dag från matutinens inledande ord till completoriets avslutande⁴¹, och det är allt detta jag syftar på när jag talar om ett visst officium som *text*. För det stora officiets del kan man då till exempel tänka sig en Mariadag i kalendern eller lördagens återkommande Maria-officium som en lämplig jämförelse till det lilla Mariaofficiet, men det väsentliga är här inte exakt vilket sådant konkret uttryck för det stora officiet man jämför med, utan den logik enligt vilken ett sådant

40 Vi måste i detta sammanhang för resonemangets skull bortse från det faktum att det lilla Mariaofficiet sannolikt *också* lästs av nämnda prästerskap som en del av deras dagliga penum.

41 Matutinen står oftast som den första av tidebönerna i ett litet officium, medan festdagars officier i den stora tidegården snarare inleds med vespren kvällen före. Denna olikhet har dock ingen betydelse för resonemanget här.

officium är uppbyggt – som en väv av fasta och varierande delar.⁴² Det som i detta avsnitt sägs om de små officierna generellt grundar sig såväl på iakttagelser i det aktuella materialet som på iakttagelser i andra samtida företrädare för genren (såsom de olika ordnarnas Mariaofficier, andra småofficier i det svenska handskriftsbeståndet, o.s.v.), men gör inte anspråk på vara en uttömmande systematisk jämförelse av några specifika källor. Syftet är istället att belysa några tydligt urskiljbara typiska egenskaper som har implikationer för hur den faktiska jämförelse jag gör längre fram genomförs och hur resultatet av den utvärderas.

Vad betyder det då att vi kallar de små officierna just *officier*? Denna egenskap visar sig framförallt däri att de är uppbyggda kring de (sju eller) åtta kanoniska timmarna eller tiderna,⁴³ och att varje sådan tidebön innehåller vissa av de fasta element som kännetecknar även det stora officiets, som ett minimum de inledande versiklarna *Deus in adiutorium* etc., och en avslutande oration eller kollektbön. När det gäller små officier av den typ som studeras här, det vill säga den relativt omfattande typ som innehåller hela psaltarpсалmer (jfr. det betydligt kortare korsofficiet), är överensstämmelsen med det stora officiet i regel betydligt större än så; i princip kan man säga att de innehåller alla det senares vanliga element (hymner, psalmer, antifoner, läsningar, responsorier, versiklar och böner) och i samma ordning som detta. Men – och detta är väsentligt – här finns även skillnader, som kan visa sig i såväl utelämnanden som *tillägg* och *förändringar*. Officieformen visar sig också därigenom att hela textens disposition och grafiska utformning (oftast) ger intryck av att vara liturgisk bön, det vill säga att följa en fast och föreskriven ordning och vara avsedd för gemensam gudstjänst. Samtidigt vet vi att såväl

42 En viss överblick över hur detta tar sig ut i äldre tid kan man få i det tridentinska brevariet tack vare dess ”*Rubricæ generales*” och relativt utförliga ordinarium i anslutning till psalteriet (jfr Sodi och Triacca 2012a, s. 23–140); jfr också Pahlmblad 2016, s. 15–32, som ger en god inblick i i medeltidsbrevariernas komplexitet.

43 Vanligen matutin, laudes, prim, ters, sext, non, vesper och completorium. I vissa små officier slås dock matutin och laudes ihop till en enda tidebön; i det stora officiet lästes också dessa normalt i en följd.

Mariaofficiet som andra små officier varit mycket vanligt förekommande i böcker avsedda för enskild bön bland lekfolket, och den liturgiska formen verkar snarast ha kommit att bli ett genredrag hos denna böneform, snarare än en indikation på att vi har att göra med en text för verkligt liturgiskt bruk.

Vad betyder det då att vi talar om de små officierna som just *små*? Naturligtvis visar detta sig i det faktum att ett litet officium är mindre omfångsrikt än det stora officiet på låt säga en vanlig festdag. När det gäller Mariaofficiet är denna rent kvantitativa litenhet dock inte slående, utan yttrar sig framförallt i matutinen, som endast innehåller tre psalmer och läsningar mot det stora officiets nio.⁴⁴ Övriga tideböner innehåller lika många psalmer som det romerska stora officiet, låt vara kortare psalmer vid ters, sext och non. Vesper och laudes i Mariaofficiet är i praktiken identiska i sitt textomfång med det stora officiet, i det svenska eller danska officiet dock med undantag för antalet antifoner. Tidebönerna i den helige Andes officium är emellertid påtagligt kortare än vad någon tidebön i det stora officiet någonsin kan vara, eftersom psalmodin eller psaltarpensumet där bara består av en enda kortare psalm. Men om de visserligen är kortare än det stora officiet, är de små officierna inga *förkortningar* i strikt mening, som vi strax skall se. De har nämligen inte sammansatts ur något av den stora tidegårdens officier endast genom subtraktion, utan även genom ett visst mått av addition och inte minst förändring.

För att rätt förstå de små officierna som genre måste vi alltså lägga något mer i ordet *liten* än det rent kvantitativa. De små officierna tycks ha tillkommit under större kreativ frihet och är uppbyggda enligt en delvis annan logik än det stora officiet. Denna olikhet visar sig framförallt på två sätt. För det första är de små officiernas *struktur* visserligen uppenbart baserad den egentliga tidegårdens, men verkar inte vara bunden av den. Det tycks inte heller ha funnits några vedertagna regler för vilka av det stora officiets delar som skall finnas med

⁴⁴ Här avser jag den – i vid mening – romerska ordningen för tidegården, dit även de svenska stiftsliturgierna måste räknas, alltså i motsats till den monastiska tidegården.

i låt säga Mariaofficiet av samma usus. Som exempel kan nämnas att det romerska Mariaofficiet inte har några korta responsorier vid de mindre timmarna, trots att det stora romerska officiet har det; i svenskt och danskt bruk överensstämmer emellertid Mariaofficiet med det stora officiet även på denna punkt. Men de små officierna kan också ha strukturella element som helt saknas i den stora tidegården. De två små officier som studeras här inleder till exempel varje tidebön med versiklar på temat Maria eller den helige Ande, före den vanliga inledningen *Deus in adiutorium*.

För det andra visar sig de små officiernas olikhet mot det stora även i deras *innehåll*. Den mest framträdande egenskapen är härvidlag att de så att säga släpper in sitt tema (det som i den stora tidegården motsvaras av firningsämnet) mer än vad det stora officiet gör. Det lilla Mariaofficiet har således en *högre andel* texter av mariansk karaktär⁴⁵ än vad det stora officiet på till exempel en Mariadag eller det återkommande lördagsofficiet till Marias ära har. Den helige Andes officium handlar *mer uteslutande* om den helige Ande än vad pingstdagens officium gör – och saknar helt dettas påskkaraktär. Tydligast syns denna olikhet i tideböerna prim och completorium, som i det stora officiet till störst del består av icke-varierande texter som handlar om dagens början respektive slut, men som till exempel i Mariaofficiet har lika stor del marianska element som övriga tideböner. Även ters, sext och non har i det stora officiet mer eller mindre fasta hymner som i Mariaofficiet ersätts med en Mariahymn. Man kan uttrycka det som att den textuella kopplingen till dygnets olika tider försvagas i det lilla officiet, medan det teologiska temat förstärks. En annan innehållslig skillnad ser vi i att en rikare variation mellan de olika tideböerna kan förekomma i ett litet officium, kanske tydligast när det gäller den avslutande orationen. Om det stora officiet normalt har en och samma, för firningsämnet specifik slutbön vid samtliga tideböner (utom vid prim och completorium som har fasta slutböner), har bägge de små officier som studeras

45 Med detta avser jag helt enkelt alla texter som verkar ha valts med det marianska temat i åtanke, till skillnad från tidegårdens fasta delar. Hur explicit detta tema kommer till uttryck i texterna kan naturligtvis variera.

här ett antal olika slutböner – samtliga marianska respektive pneumatologiska till sitt innehåll – fördelade över de olika timmarna. Slutligen skall nämnas att både Mariaofficiet och den helige Andes officium gör ett delvis annat (inte bara mindre) urval ur psaltaren än det stora officiet på motsvarande firningsdagar. För det svenska Mariaofficiets del visar sig detta i de små tidebönerna,⁴⁶ som här har gradualpsalmerna (Ps 120–134), till skillnad från det stora officiet som till exempel alltid använder Ps 119 fördelad över prim, ters, sext och non. Samma mönster går igen inom andra ordningar: Den kartusianska tidegården följer till exempel den monastiska fördelningen av psaltaren, men det kartusianska Mariaofficiet bygger härvidlag snarare på det romerska stora officiet, något som det romerska Mariaofficiet i sin tur inte gör. Den här typen av kontraster kan naturligtvis ha olika historiska förklaringar och är i sig inte förvånande; Mariaofficiet har ju av präster och klosterfolk lästs utöver den egentliga tidegården, och att man velat undvika alltför mycket upprepning är högst naturligt.

Det är alltså uppenbart att den som ber ett litet officium i dess helhet inte bara får mindre än den som ber ett motsvarande officium i den stora tidegården, utan i vissa avseenden faktiskt mer, och alltid delvis något *annat*. Den verkliga rikedom i det stora officiet består dock naturligtvis i den stora variationen från dag till dag – här är ju ett litet officium i princip oföränderligt.

Allt detta gör att den distinktion mellan *ordinarium* och *proprium* som brukar göras när man talar om det stora officiet inte är meningsfull ifråga om de små. Med ordinariet avses alltså de fasta delarna, det som dag efter dag är detsamma, och med propriet det som varierar. Propriet varierar i sin tur olika mycket, vissa delar enbart efter kyrkoårstiden, andra delar efter varje enskild söndag, högtid eller festdag. Vissa texter är gemensamma för en viss kategori av helgon-dagar, andra unika för den enskilda festen. Till detta kommer urvalet psaltarp salmer, som följer ett delvis eget system efter en veckocykel. Resultatet blir att varje dags officium är en mer eller mindre unik

⁴⁶ Alltså prim, ters, sext, non och completorium.

kombination av visserligen återkommande texter. För den som inte är insatt kan det vara svårt att räkna ut hur man ur alla de spridda texterna i ett breviarium på rätt sätt skall sätta ihop en viss dags officium. Så kan det vara i ett breviarium från modern tid, och så är det ännu mer i breviariets tidiga historia, där mycket av de fasta delarna verkar helt underförstådda och omöjliga att finna och de praktiska anvisningarna är få. Det som man hittar under ett visst datum bland helgondagarna i *Proprium de Sanctis* som den dagens "officium" är endast de rörliga delarna av dagens tidegård, jämte anvisningar om psalmer för matutin och vesper. (Vid övriga tideböner är psalmerna på en festdag alltid desamma.)

De små officierna, däremot, möter oss i källorna på ett annat sätt. Ett litet officium utgör en fast helhet, som i princip inte varierar från dag till dag. Källorna skriver normalt ut, eller anger åtminstone tydligt, *samtliga* delar av officiet i en följd, så som det är tänkt att läsas. Detta skall dock inte förstås som att varje del av officiet skrivs ut i fulltext varje gång den förekommer, och vissa inslag verkar även här helt underförstådda, vilket jag skall återkomma till. Naturligtvis skulle denna egenskap hos källornas små officier också kunna bero på att målgruppen inte förväntas ha samma förkunskaper som den som använder ett breviarium, men det beror med all säkerhet också på att det lilla officiet helt enkelt inte har ett ordinarium i egentlig mening, en någon annanstans ifrån given struktur, att falla tillbaka på. För även om ett litet officium naturligtvis har den stora tidegården som förebild till såväl form som innehåll och därför innehåller mycket av de textelement som utgör den stora officiets ordinarium, går dess exakta struktur inte att förutsäga ur detta. Att så har varit fallet även för en dåtida användare blir tydligt om man till exempel jämför hur det lilla Mariaofficiet framställs i det tridentinska breviariet⁴⁷ med hur till exempel lördagens votivofficium för Maria framställs bara några sidor tidigare.⁴⁸ För det sistnämndas del anges på vanligt sätt endast de rörliga delar som skall "passas in" i officiets fasta struktur,

47 Sodi och Triacca (utg.) 2012a, s. 1013 ff.

48 Ibid., s. 1009 ff.

medan för det förstnämndas del även sådant som officiets inledande versiklar och annat som i den stora tidegården skulle räknas som fasta och självklara delar tydligt anges. Formen kan alltså sägas vara en del av det enskilda lilla officiets egenart. Detta blir också tydligare ju mindre till omfånget ett litet officium är; i den helige Andes officium framträder denna frihet gentemot det stora officiets form betydligt klarare än i Mariaofficiet. Matutin och laudes har där till exempel slagits ihop till en enda tidebön som helt har laudes struktur, så när som på matutinens inledande versikel *Domine labia mea aperies*. Att nedkortningen av officiet skall göras på just det sättet kan inte på något sätt härledas ur det stora officiets ordinarium. Jag talar därför i samband med små officier hellre om *form-* eller *strukturelement* å ena sidan, och *innehållselement* å den andra. Med *form* avser jag för de små officiernas del dels ordningsföljden på de ingående textelementen (specifik inledning – allmän inledning – hymn – psalm, o.s.v.) och vilka element som överhuvudtaget ingår, dels de textelement som återkommer vid samtliga timmar på ett regelbundet sätt (t.ex. de inledande versiklarna). Med *innehåll* avser jag vilka faktiska texter som återfinns på de olika positionerna i formen.

Vad innebär då dessa grundläggande iakttagelser för det fortsatta studiet av vårt material? För det första understryker de betydelsen av att studera de små officiernas *form* så väl som deras *innehåll*. Detta är en viktig punkt där jag ämnar ta jämförelsen ett steg längre än Leroquais, som endast studerar innehållet – vad det verkar. För det andra visar de vikten av att hålla isär vad jag vill kalla den *liturgiska*, den *redaktionella* och den *mikrotextuella* nivån vid en analys av källmaterialet. Jag skall nedan redogöra för vad jag avser med dessa distinktioner. Utgångspunkten är att vi måste se de små officierna som faktiska texter i en faktisk källa som en produkt av tre delvis oberoende faktorer eller påverkande krafter. För det första är officiertexten på sidan ett uttryck för en fastlagd ordning som den som har utarbetat själva tideboken kan förväntas ha upplevt sig *bunden* att följa. För det andra har någon (eller några) haft en intention med publikationen och gjort vissa – mer eller mindre genomtänkta – val i enlighet med denna. För det tredje är boken eller handskriften ett

resultat av konkreta omständigheter: tillgången på material, vilka förlagor som funnits till hands, den mänskliga faktorn, o.s.v. Det är naturligtvis inte möjligt att med säkerhet avgöra vilken av dessa tre krafter som ligger bakom varje enskild egenhet i texten, men jag menar att det ändå är nödvändigt att ha dem i åtanke när man drar slutsatser av iakttagelserna i materialet. Men åtskiljandet av dessa nivåer skall alltså inte förstås som att jag utför tre olika undersökningar, utan endast att jag sorterar in olikheterna mellan källorna i tre olika kategorier. Det finns samtidigt något hypotetiskt över urskiljandet av dessa nivåer. Kanske visar det sig att de redaktionella valen eller de konkreta textomständigheterna tillåtits styra i hög grad, och att föreställningen om en fast ordning inte varit särskilt stark? Vad vi vet om de små officierna tvingar oss att räkna med möjligheten av en sådan ordning – men inte att ta den för given.

På den liturgiska nivån studerar jag alltså de små officierna just som uttryck för en verklig eller uppfattad fastlagd liturgisk ordning. Den genremässiga anslutningen till det liturgiska, stora officiet gör att vi inte kan närma oss källornas officietexter endast som den sekvens av ord som står på sidan, utan vi måste också så att säga läsa mellan raderna för att utläsa den tänkta, liturgiskt utformade helheten – allt det som den bedjande vid användandet förväntas ta i sin mun –, och det är denna helhet som är det primärt intressanta i sammanhanget. För även om, som ovan nämnts, källorna till de små officierna tenderar att skriva ut mycket mer av strukturelementen (formen) än vad de i egentlig mening liturgiska böckerna gör, är det uppenbart att de likväl till en viss grad förlitar sig på att läsaren här är bekant med en inneboende logik, även om det är vanskligt för oss idag att avgöra hur långt en sådan läsartillit här sträckt sig i det enskilda fallet, och vad som med fog kan antas vara underförstått fastän det inte står där. Ett rimligt antagande om en sådan allmänt accepterad logik skulle dock kunna vara att de olika tideböerna i ett visst officium inte kan vara strukturellt alltför olika sinsemellan, utöver den variation som känns igen från det stora officiet. Om till exempel en viss tidebön i en viss källa helt saknar angiven hymn, fastän de andra timmarna har det, bör man snarare se det som ett

fel (på den mikrotextuella nivån) eller som att det är underförstått (på den redaktionella nivån) att hymnen från någon annan tidebön skall upprepas. Om källan anger officiespecifika inledande versiklar vid ett par av tideböerna men inte vid de övriga, får man anta att de är tänkta att läsas vid varje tidebön likafullt. Men är det till exempel rimligt att anta att det varit så självklart att de inledande versiklarna vid varje tidebön avslutats med ett *Alleluia* som i fastan⁴⁹ ersätts med *Laus tibi Domine* att det så att säga ”finns där” även i de källor som aldrig skriver ut det (de flesta), eller skall man tolka detta som en skillnad i usus mellan de källor som har det och dem som inte har det? Här menar jag att man måste vara mycket försiktig med att dra några slutsatser, men att en rimlig hypotes kan vara att strukturella element som återfinns i såväl det stora officiets ordinarium som i några av källorna till de små officier som studeras här skall uppfattas som underförstådda även i de andra källorna.

Till den redaktionella nivån räknar jag just graden av läsaranpassning, alltså hur mycket av den tänkta texthelheten som återges explicit och hur mycket som underförstås. Till den redaktionella nivån för jag också språkvalet. Tanken är alltså att de olika val som gjorts på denna nivå inte påverkar vad som faktiskt är tänkt att yttras av den bedjande, om man tillåter sig att i detta sammanhang se en latinsk text och dess svenska eller danska motsvarighet som samma sak.

På den mikrotextuella (eller traditionellt filologiska) nivån diskuterar jag slutligen vissa rena egenheter på textnivå, som skulle kunna peka på textuella beroendeförhållanden mellan källorna.

Rent konkret går undersökningen tillväga så att jag för varje enskild tidebön i varje källa noterar varje textelement som ingår, och jag noterar då särskilt om det skrivs ut i sin helhet eller bara anges. Detta ger en bild av det enskilda officiets *form*. I min analys räknar jag sedan följande textelement till *innehållet*: hymnstrofer, antifoner, psalmer, läsningar (inklusive *capitula*, de korta läsningarna), responsorier, versiklar och orationer (slutböner).

49 Gießén 881 anger just ”Tempore quadragesime” (14v) för *Laus tibi*, även om det normala har varit att frångå *Alleluia* redan vid septuagesima; jfr Helander 1957, s. 143 f.

En särskild utmaning på den liturgiska nivån innebär de folkspråkliga källorna, det vill säga SvTB, DaTB och Lund Ms. 35. Det har dock visat sig tämligen oproblemiskt att ställa dessa vid sidan av de övriga i jämförelsen. För det första är det nämligen inte ovanligt att de faktiskt anger latinska incipit vid de olika textelementen, och för det andra är det ofta ganska uppenbart vilken latinsk text i den gemensamma korpus som hela materialet utgör som ligger bakom respektive svensk eller dansk text. Endast i DaTB har frågan på några få ställen fått lämnas obesvarad, detta på grund av den starkt parafraserande stilen i den danska texten där.

Jag skall i det följande först redovisa mina iakttagelser på den liturgiska nivån i de två officierna vart för sig, för att sedan avhandla den redaktionella och den mikrotextuella nivån i båda officierna tillsammans.

Mariaofficierna i källorna som liturgisk text

En jämförelse med andra ordningar

När man jämför de olika källornas versioner av Mariaofficiet på den liturgiska nivån, slås man först och främst av den stora enhetligheten inom materialet. Det är också tydligt att vi har att göra med officiet enligt en distinkt lokal ordning eller usus, olik såväl de olika ordnarnas som den romerska.⁵⁰ Visserligen står de flesta ingående textelementen att finna också i dessa andra usus, men helheten och ordningsföljden är egen i det nordiska materialet. Urvalet av psaltarsalmer och matutinens läsningar är till exempel gemensam med det dominikanska officiet, antifonerna i de små timmarna (prim till non) känns igen från det romerska officiet men är förskjutna i förhållande till detta, bruket att lägga till ett *Ave Maria* till *Pater noster* i matutinen är gemensamt med kartusianskt bruk, och så vidare. Hymnerna i samtliga tideböner är i stort sett gemensamma med samtliga dessa ordningar (utom den kartusianska). För att illustrera hur olikt det

⁵⁰ Den motsvarar inte heller någon av ordningarna i Madans (1920) förteckning.

ändå ser ut i praktiken kan man lyfta fram tersen, där det nordiska materialet är förhållandevis enhetligt. Det enda innehåll som det svensk-danska officiet där har gemensamt med någon annan usus är psalmerna (med den dominikanska) och stroferna 3–4 av hymnen (återfinns i samtliga). Den korta läsningen, responsoriet, versikeln och orationen är det ingen annan av nämnda ordningar som har just i tersen. (Den danska handskriften KB A 42 har dock orationen *Deus qui salutis*, vilken även det romerska officiet har i tersen.)

Det är alltså uppenbart att ingen av nämnda ordningar utövat någon tydlig påverkan på det svensk-danska Mariaofficiet, utan snarare gjort ett annat urval ur ett för hela västkyrkan gemensamt marianskt stoff. Om någon direkt förebild har funnits, torde det förmodligen vara någon annan kontinental usus, men detta får bli en fråga för ett annat sammanhang. På några punkter företer det nordiska materialet dessutom drag som inte går igen i någon av de andra här nämnda ordningarna. Det gäller till exempel slutbönen i primen, som sticker ut genom att rikta sig direkt till Maria och inte som brukligt till Gud Fadern eller Kristus⁵¹, och den icke-bibliska korta läsningen (capitulum) i vespren, den inledande strofen *Rex Christe clementissime* i småtimmarnas hymn, samt vad som förefaller vara bruket att lägga till ett *Ave Maria* efter doxologin *Gloria Patri* efter varje psalm. Ingen av de andra ordningarna (och inte heller CS) har heller ett långt responsorium (*responsorium prolixum*) i Mariaofficiets vesper.

I ljuset av dessa övergripande jämförelser blir det också tydligt att förhållandet till CS och i synnerhet dess lördagsofficium är ett annat. Här är överensstämmelsen så stor att den inte kan vara en tillfällighet. Samtidigt är skillnaderna betydande, och mycket mer genomgripande än någon av de vi finner mellan de övriga källorna i materialet. Om vi börjar med lördagsofficiet i CS har detta till att börja helt egna läsningar i matutinen (ur *Sermo Angelicus*), egna hymner, egna antifoner i matutin, vesper och completorium, och

51 Denna bön återfinns också, i en något annan användning, i såväl Linköpings- som Skarastiftets stora officium; jfr Peters (utg.) 1950, sid. 60 och Pahlmblad (utg.) 2011, s. C vij^v. Här står den dock inte som själva primens slutbön, utan som en del av tilläggsbönerna efter den egentliga primen.

helt andra psalmer i vespern. En tydlig likhet framträder dock i sekvensen av tideböner från laudes till och med non, där både psalmer, antifoner och korta läsningar stämmer med de övriga källorna i vårt material.⁵² CS har likaledes den marianska slutbönen i prim och den icke-bibliska korta läsningen *Beata es* i vespern. (Samma serie av slutböner och korta läsningar används varje veckodag i CS.)

Ser vi till CS som helhet finner vi fler överensstämmelser: hymnen *Rex Christe* återfinns i torsdagsofficiet liksom antifonen till *Nunc dimittis* i completoriet, *Glorificamus*, magnificatantifonen *Sancta Maria* återfinns i tisdagens officium, completorihymnen *Fit porta Christi* finns i onsdagens, vesperhymnen *Ave maris stella* sjungs enligt den birgittinska ordningen *före* varje dags vesper, och så vidare. Men även med dessa likheter inräknade återstår ett antal antifoner, responsorier och versiklar som inte används någonstans i CS.⁵³ Det är alltså helt uppenbart inte så enkelt att det Mariaofficium som återfinns i till exempel LaTB skulle vara hopsatt utifrån CS, så som Geete menar.⁵⁴

En jämförelse mellan de olika källorna – formen

När vi så jämför de olika källorna i det egentliga materialet, finner vi också skillnader dem emellan, men dessa är som sagt betydligt mindre än skillnaden mot de övriga usus som här har diskuterats – CS inräknad. De tydligaste skillnaderna uppträder ifråga om *formen*, alltså ifråga om vilka delar som överhuvudtaget ingår, och mest markant mellan de danska källorna och det övriga materialet.

52 Lundén 1976a, s. XLI f., lyfter felaktigt fram laudespsalmerna i CS som något genuint birgittinskt, men detta är i själva verket den normala romerska ordningen före Pius X:s reform av tidegården med bullan *Divino afflatu* 1911. Troligen är det den senare romerska tidegården Lundén har för ögonen som jämförelsematerial.

53 Jag har för denna jämförelse utgått från det index över CS som finns i Collins 1969.

54 Som framgår av t.ex. registret till Skarabreviariet (Pahlmblad utg. 2016) återfinns också de flesta av det för CS och tideböckerna gemensamma stoffet också på annat håll.

De danska källorna har för det första en form av *preces*, alltså en sekvens av versiklar jämte *Pater noster* och det apostoliska *Credo* vid prim och completorium. Något liknande förekommer i det stora officiet av flera usus⁵⁵, men inte i något av de små officier som här har berörts. Detta inslag i primen och completoriet är så distinkt och så konsekvent distribuerat i materialet att det svårigen kan förklaras på något annat sätt än som ett genuint danskt⁵⁶ inslag i Mariaofficiet. För det andra avslutas samtliga de svenska källornas Mariaofficier med antifonen *Salve Regina* efter completorium, något som de danska källorna i sin tur helt saknar.

Möjligen finns också en olikhet ifråga om versikeln *Dignare me* som inleder varje tidebön i de svenska källorna. I DaTB och KB A 42 anges den bara en gång, före matutinen, och i Lund Ms 35 saknas den helt. I de svenska källorna finns en variation ifråga om huruvida denna versikel kommer före eller efter det *Ave Maria* som också – även i de danska källorna – läses före varje tidebön; de tryckta böckerna och Gießen 881 har ordningen *Ave – Dignare*, medan KB A 38 och UUB C 68 har den omvända ordningen (även Gießen har denna ordning före matutinen).

På en punkt är det istället de tryckta och de handskrivna källorna som är olika sinsemellan, nämligen ifråga om det ovan nämnda tillägget av *Ave Maria* efter *Gloria Patri* i psalmodin. Detta saknas helt i de handskrivna källorna, förutom i KB A 38 som anger det på ett enda ställe, medan det återfinns i samtliga tryckta. Här finns det dock en intressant kvantitativ skillnad; DaTB anger *Ave Maria* (på danska) hela 26 gånger, SvTB 11 gånger, VaTB 5 gånger och LaTB endast 3. Detta är ju egentligen en skillnad på den redaktionella nivån, men jag menar att den ändå kan ha betydelse för hur vi skall tolka frånvaron respektive närvaron av detta *Ave Maria* på den liturgiska nivån. Man skulle kunna se det som att handskrifterna helt

55 Se t.ex. primen i det tridentinska breviariet, Sodi och Triacca (utg.) 2012a, s. 52.

56 Jag syftar med detta uttryck endast på fenomenets ställning som tydlig vattendelare inom materialet. Naturligtvis kan varianten även återfinnas inom andra ordningar som här inte studerats.

enkelt utelämnar det – av redaktionella skäl – för att spara material och möda, då man ansett det som en självklarhet. Men det samma borde i så fall även – ja, kanske än mer – ha gällt *Gloria Patri*, något som dock även handskrifterna anger efter psalmerna åtminstone några gånger. Kanske är detta *Ave Maria* ett relativt sent tillägg, som vunnit spridning på ett delvis osystematiskt sätt, tvärs över usus-gränserna.

Annan variation som förekommer är svårare att se något mönster i. Den avslutande välsignelseformeln *Nos cum prole pia* återfinns till exempel i LaTB, VaTB, DaTB och KB A 38, men inte i SvTB, Lund ms 35, KB A 42, UUB C 68 och Gießen 881. VaTB, KB A 38 och Gießen 881 har vidare någon form av kommemorationer eller suffragier⁵⁷ efter slutbönen i laudes (KB A 38 även vid vesper), men detta saknas hos de övriga. Möjligen skulle detta kunna ses som ett Vadstena- eller kanske snarare Linköpingsdrag, men till saken hör att dessa tillägg är innehållsligt olika.⁵⁸

En jämförelse mellan de olika källorna – innehållet

När vi så istället ser till den innehållsliga sidan av den liturgiska nivån, alltså till vilka faktiska textelement som används på respektive ställe i officiet, finner vi inte där samma entydiga kontrast mellan danskt och svenskt. På det hela taget kan man säga att skillnaderna är marginella och endast visar sig på några få punkter. Det intressanta är att variationen nästan helt håller sig inom två typer av textelement eller textgenrer, nämligen versiklar och orationer, och alltså snarare uppträder i ett visst textuellt skikt över hela officiet än inom en viss tidebön. Samtidigt kan man också lyfta fram att laudes eller vesper knappt uppvisar någon väsentlig variation alls.

⁵⁷ En kommemoration eller ett suffragium består av en antifon, en versikel och en oration.

⁵⁸ VaTB har en kommemoration om S:ta Anna i laudes, KB A 38 i både laudes och vesper, och Gießen 881 en lång serie suffragier om i tur och ordning Treenigheten, Kristi kropp, det heliga korset, Johannes döparen, Johannes evangelisten, Maria Magdalena, freden, alla helgon – men inte S:ta Anna.

Tabell 1. Innehållslig variation i Mariaofficiet

Text-element	Tryckta böcker				Handskrifter				
	LaTB	SvTB	VaTB	DaTB	Lund 35	KB A 42	KB A 38	UUB C 68	Gießen 881
Mat. hymn	A	A	A	A	A	A	B	A	A
Mat. vers.	A	B	A	C?	A	B	A	A	A
Prim vers.	A	A	A	A	A	A	B	A	A
Ters orat.	A	A	A	A	A	B	A	A	A
Sext orat.	A	A	A	A	A	B	A	A	A
Non vers.	A	A	A	B	B	C	B	C	B
Non orat.	A	B	A	A	C	A	C	C	C
Vesp. resp.	A	A	A	A	A	A	A	A	B
Comp. orat.	A	A	A	A	B	A	A	A	A
Efter <i>Salve</i>	A	B	B	–	–	–	–	D	B
Kommemoration	–	–	B	–	–	–	C	–	D

I tabell 1 ges en överblick över de element som varierar och vilka källor som har vilka varianter. (Fördelningen av bokstäver för respektive variant görs från vänster till höger, så att LaTB alltid har A och den första variant som uppträder får B, o.s.v.) Som framgår av tabellen är det endast vid non och vid de olika tilläggen till laudes (kommemorationer) och completoriet (efter *Salve*) som materialet företer en påtaglig variation, d.v.s. att fler än två varianter finns och att mer än en källa går sin egen väg. I övrigt handlar det nästan alltid om att en enda källa har en egen variant, medan övriga har samma. I versikeln före läsningarna i matutinen har dock SvTB och den danska KB A 42 samma variant, DaTB har inte gått att säkert identifiera, och övriga har en annan variant.

Men även om enhetligheten är slående, är det lika slående att fullständig identitet inte råder mellan några av källorna. Om vi bortser från tilläggen till det egentliga officiets (kommemorationen av S:ta Anna i Laudes och tilläggen till *Salve Regina* efter completorium), är ordningen i de två tryckta latinskspråkiga svenska tideböckerna, LaTB och VaTB, dock helt identiskt. SvTB avviker härifrån ifråga om matutins versikel, en variant den alltså har gemensam med KB

A 42, och nonens slutbön, en variant den är helt ensam i materialet om att ha i non, men denna bön återkommer vid completoriet, och det ligger nära till hands att misstänka att den kan ha hamnat även i non som ett misstag på den mikrotextuella nivån. Men om vi tar med tilläggen i beräkningen, framstår de tre svenska tryckta tideböckerna faktiskt som unika – ingen är den andra lik. SvTB har samma tillägg till *Salve Regina* som VaTB, men saknar liksom LaTB kommemorations av S:ta Anna i laudes.

Vi kan också se att DaTB, om vi bortser från de osäkra ställena och tilläggen som den helt saknar, är mycket lik de svenska tryckta böckerna. Faktum är att den skiljer sig från de två latinska böckerna lika mycket som SvTB gör, men det är nu fråga om versikeln och inte slutbönen i non. Skillnaden mellan DaTB och de två danska handskrifterna är faktiskt större.

Det är på det hela taget de handskrivna källorna som, föga överraskande, företer störst variation. Här finner vi att samtliga avviker från de tryckta böckerna på minst två punkter, och såväl vadstena-handskriften KB A 38 som den danska A 42 på hela fyra punkter i det egentliga officiet – dock helt olika sinsemellan. Bland handskrifterna kan vi dock också se en viss systematik i hur nonen uppträder: samtliga utom KB A 42 har C-slutbönen och alla utom UUB C 68 har B-versikeln.

Skall man försöka se något mönster i detta, skulle det återigen vara en skillnad mellan å ena sidan de tryckta böckerna och handskrifterna. Här sticker dock KB A 38 ut med en helt egen variant i matutinens hymn (en extra strof) och primens versikel. Det är också viktigt att framhålla att all denna variation handlar om fördelningen av ett gemensamt stoff mellan de olika tidebönerna, inte om förekomsten av unika texter (om man bortser från de rena tilläggen). Ett undantag finns dock, och det är det långa responsoriet i vespern, där Gießen har en helt egen variant, *Virgo parens*, där övriga har *Christi virgo*.

Den helige Andes officium i källorna som liturgisk text

När det gäller den helige Andes officium, saknas det helt en motsvarighet i de andra usus som ovan har berörts i samband med Maria-officiet. Psalmodiska små officier till den helige Ande förekommer som sagt visserligen på annat håll, men ingenstans verkar ett sådant nått den grad av etablering när vi är framme i den tryckta bokens tidevarv som fallet varit i Sverige och Danmark. Detta officium till den helige Ande innehåller dock i sig ingenting unikt; hymnen *Veni creator*, antifonen *Veni sancte Spiritus* och de olika orationerna återfinns också i pingstoktavens liturgi, och urvalet psalmer går igen i liknande små officier.⁵⁹ Ovanligt verkar dock bruket att upprepa samma capitulum (Rom 5:5) vid samtliga tideböner vara, liksom det redan nämnda faktum att den enda tidebönen före primen helt har laudesform. I fråga om allt detta råder det också en fullständig enhetlighet inom materialet, men där upphör den i princip också. Den råder en betydande variation ifråga om vilka responsorier, versiklar och orationer som används vid de olika tideböner, och även en viss variation i vilka strofer av *Veni creator* som används vid vilken tidebön. Förutom några undantag, som skall behandlas nedan, består olikheterna dock så gott som uteslutande i själva *placeringen* av texterna – texterna i sig är gemensamma. Det är också betydligt svårare att skönja något mönster i denna variation än vad som var fallet med Maria-officiet.

När det gäller själva formen finns det visserligen några drag som möjligen skulle kunna tolkas som danska. DaTB verkar sakna den inledande versikeln *In unitate* (jfr förhållandet med *Dignare* i Maria-officiet), och verkar ha en egen form av den avslutande välsignelsen *In bonis operibus*, även om det är svårt att avgöra huruvida det senare beror på den parafrastiska språkformen eller på en genuin olikhet i underliggande latinsk formulering. KB A 42 har den inledande *In unitate*, men saknar den avslutande *In bonis operibus*, en egenskap den dock delar med Gießen 881. UUB C 68 utmärker sig vidare genom att ha en egen inledande vers (*In omni loco*), som ges som alternativ

⁵⁹ Se t.ex. Higgitt 2000, s. 322.

till *In unitate* och även ytterligare en välsignelse (*Dulce nomen*), efter *In bonis operibus*.⁶⁰

Ett responsorium i completoriet har endast KB A 38 och CS, marianska tillägg till non endast LaTB och VaTB, och marianska tillägg till completoriet alla utom de danska DaTB och KB A 42, samt UUB C 68. Möjligen skulle man kunna se non-tillägget som något genuint specifikt för vissa stift, och completorietillägget som något specifikt svenskt. Det skall dock poängteras att dessa tillägg (liksom vi såg att tilläggen till Mariaofficiet gjorde) också uppvisar en *innehållslig* variation. I tabell 2 ges en överblick över den strukturella variationen.

Tabell 2. Strukturell variation i den helige Andes officium.

Struktur-element	Tryckta böcker			Handskrifter				CS	
	LaTB	SvTB	VaTB	DaTB	KB A 42	KB A 38	UUB C 68	Gießen 881	
<i>In unitate</i>	A	B	B	?	B	B	B/C	B	B
<i>In bonis</i>	A	A	A	B	–	A	A+C	–	D
Non Maria	A	–	A	–	–	–	–	–	–
Comp. resp.	–	–	–	–	–	B	–	–	C
Comp. Mar.	A	B	C	–	–	B?	–	D	E

När man så ser till innehållet går det att konstatera att den stora överensstämmelse som trots allt råder mellan de tryckta svenska böckerna (i synnerhet LaTB och VaTB) i fråga om Mariaofficiet inte står att finna här. Möjligen går det att se en något större överensstämmelse mellan CS och de handskrivna svenska källorna, men överensstämmelsen är inte total – trots att dessa härrör från Vadstena kloster. Lundéns utgåva, som här har fått representera CS, utgår dock från senare tryckta brevariernas officium till den helige Ande och är därför kanske egentligen missvisande.⁶¹ KB A 38 och Gießen 881

⁶⁰ Detta *Dulce nomen* förekommer för övrigt också som en avslutning på de olika timmarna det cisterciensiska Mariaofficiet.

⁶¹ Lundén menar visserligen att de tryckta brevarierna har detta officium ”i den fullständigaste och mest tillförlitliga formen” (1976b, s. 182), men vad han grundar detta på är oklart.

är dock jämförelsevis lika, och skulle möjligen kunna representera det genuint birgittinska helgeandsofficiet – något som då inte skulle kunna sägas om den tryckta VaTB. En fullständig jämförelse mellan samtliga de förefintliga svenska handskrivna källorna till den helige Andes officium – långt fler än de till Mariaofficiet – skulle möjligen bringa större klarhet i denna sak, men det får bli en fråga för ett annat sammanhang.

Om vi för att få någon överblick avgränsar oss till de tryckta tideböckerna, som ju är det huvudsakliga intresset i denna artikel, kan vi konstatera att även dessa skiljer sig åt sinsemellan på hela 15 punkter.⁶² I tabell 3 redovisas fördelningen av varianter mellan dessa.

Tabell 3. Innehålllig variation i den helige Andes officium i de tryckta böckerna

Textelement	LaTB	SvTB	VaTB	DaTB
Mat. vers.	A	B	B	A
Mat. orat.	A	A	A	B
Prim vers.	A	A	B	B
Ters hymn	A	B	A	B
Ters resp.	A	A	B	B
Ters vers.	A	A	B	B
Sext resp.	A	A	B	B
Sext vers.	A	A	B	B
Sext orat.	A	B	A	C
Non resp.	A	A	B	B
Non vers.	A	B	B	B
Non orat.	A	A	B	B
Vesp vers.	A	B	B	B
Vesp ant. till <i>Magn.</i>	A	A	A	B
Compl. ant. till <i>Nunc</i>	A	A	A	B

Den största likheten, rent kvantitativt sett, finner vi mellan SvTB och LaTB, som har samma variant på 10 av de 15 punkterna. Inte långt efter följer – överraskande nog – VaTB och DaTB som har

⁶² Några osäkra punkter, som handlar om hur många strofer av hymnen som skall läsas, har sorterats bort.

samma variant 9 gånger. SvTB och DaTB går samma väg endast 3 gånger, LaTB och VaTB 5 gånger, och LaTB och DaTB bara 1 gång.

Teoretiskt sett skulle detta kunna tyda på att vi har att göra med fyra olika distinkta usus, och förhållandet vid den helige Andes officium skulle då möjliggöra en tydligare geografisk indelning av materialet än vad Mariaofficiet möjliggjort. Den ofrånkomliga helhetsbilden är dock, i synnerhet om man även väger in de handskrivna källorna, att ordningen inte verkar ha varit särskilt strikt eller tydligt etablerad. Det är emellertid värt att understryka att det är på ganska få punkter som någon källa går helt sin egen väg. LaTB gör detta i versiklarna i non och vesper, men det är då bara fråga om en anorlunda placering av texter som andra källor har på en annan plats.

På en punkt anser jag dock avvikelsen vara signifikant, och det gäller antifonerna till *Magnificat* och *Nunc dimittis* i DaTB. Här är det nämligen fråga om antifoner som inte alls används i de svenska källorna, och vi har således troligen att göra med ett prov på en genuint dansk ordning.⁶³ Besvärande nog har KB A 42 visserligen samma antifon till *Nunc dimittis* (*Spiritus sanctus*), men den ”svenska” antifonen *Spiritus ubi vult* till *Magnificat*.

UUB C 68 har några påtagligt egna innehållsliga varianter, vid sidan av de egna inlednings- och avslutningsverserna som redan nämnts. Dels har den en helt egen variant av primversikeln, som inte återfinns i de andra källorna (men som utgörs av det stora officiets oföränderliga versikel), dels lägger den till stroferna *O salutaris hostia* och *Uni trinoque* ur sakramentshymnen *Verbum supernum* till *Veni creator*, som den för övrigt ger i sin helhet en gång, och därefter bara anger, utan specificering av stroferna. Helt i linje med tillägget i hymnen läggs orationen *Deus qui nobis sub sacramento* till de respektive orationerna vid varje tidebön.⁶⁴

Slutligen skall påpekas att CS i Lundéns version har ett helt eget

63 Att det verkligen rör sig om egna antifoner och inte bara om en parafrasering till oigenkännlighet framgår av de latinska incipit som också ges.

64 Liknande sakramentstillägg i den helige Andes officium görs för övrigt i två andra Vadstenahandskrifter som här inte berörs, nämligen Berlin Preuß. Kulturb., Ms. theol. lat. oct. 71 och KB A 80.

val av versikel eller oration hela 5 gånger, något som väl mest understryker det tveksamma att inkludera denna i en jämförelse av det medeltida materialet.

Den redaktionella nivån

På den redaktionella nivån är den största vattendelaren inom materialet naturligtvis språkvalet. Men av de tre källorna på folkspråket, alltså SvTB, DaTB och Lund 35, skiljer DaTB dessutom ut sig genom att vara en parafra, som friskt blandar in betraktelser över kristna motiv i de gammaltestamentliga texterna i officiet. Lund 35 är en helt annan dansk text. Nedanstående exempel på den korta läsningen ur Syraks bok (vers 11b–12 i Vulgata) i Mariaofficiets laudes får tjäna som illustration på förhållandet mellan latinet och de tre folkspråkliga versionerna:

LaTB: IN omnibus requiem quesui et in hereditate *domini* morabor: tu[n]c precepit et dixit mihi creator omnium et qui creavit me requieuit in tabernaculo meo. (29^r–29^v)

SvTB: I All ting sökte jach hwilona oc jach schal boo j herrens arffuadel tha alla werldenna schapare böd och sagde til mich och then ther schapade mech hwilades j myn bwck. (9^v)

Lund Ms 35: I alle the thingh lettæ jæch æfftær roo och jæch skal duælies j *herrens* arff tha bødh och saudhæ mik alle things skabære ath then mik skaptæ han huiltes j myn boligh (15^v)

DaTB: Jomfru maria siger. IEg bad gud om trende honde fred først ath ieg motte haffue eth fredssommeligt hierte fra verdens hoffmod och begerelse: Och beskermess fra onde och vblue menniske. Och siden fonge den euige fred i hiemmerige Thii haffuer gud vnd migh den ewige fredh imet sigh Och sende mig syn engel gabrielem aff hemelen och lod bebude mig menniskens salighed at han ville huiless i myt lifff. (c iii^r)

Det är också tydligt att de folkspråkliga *tryckta* böckerna hör till de ”användarvänligaste” även på så sätt att de till och med ger Herrens bön, *Ave Maria*, de fasta inledningsversiklarna, versiklarna före och efter orationen, samt orationens avslutning i fulltext åtminstone första gången. Detta kan förstås bero på att en icke latinkunnig målgrupp inte heller har förväntats kunna dessa standardinslag i tidegården utantill, men naturligtvis också på att det inte har funnits några allmänt vedertagna översättningar i omlopp (möjligen med undantag för *Pater noster*, *Ave Maria* och *Gloria Patri*). Intressant i detta sammanhang är att ingen av de folkspråkliga SvTB eller Lund 35 anger något om *Alleluia* eller dess fastemotsvarighet *Laus tibi* i tidebövernans inledningssekvens, något som även de latinska källorna är mycket snåla med – VaTB har *Alleluia* och endast Gießen såväl detta som *Laus tibi*.

De handskrivna källorna är också mycket återhållsamma med att ange versikeln *Domine, exaudi orationem meam* med svaret *Et clamor meus ad te veniat* före orationerna; endast Gießen gör detta med någon regelbundenhet. Gießen 881 är också ensam bland de latinska källorna med att på några ställen ge hela avslutningen (*Per Dominum* o.s.v.) till orationen. KB A 42 utmärker sig åt andra hållet genom att inte någonstans ge de avslutande versiklarna (såväl före som efter orationen) i fulltext. Gießen 881 förstärker ytterligare sin ställning som den mest utförliga latinskspråkliga källan genom att i Maria-officiets vesper dubblera de två psalmer (121 (122) och 126 (127)) som även förekommer i primen respektive sexten. DaTB är den enda av de folkspråkliga källorna som gör detta.

Med sin frånvaro lyser i hela materialet också uppmaningen *Oremus* före orationerna. Endast LaTB har denna på två ställen, varav det ena förefaller felaktigt.⁶⁵ De folkspråkliga källorna saknar alltså helt en översättning till denna formel.

Slutligen skall en egenhet i LaTB nämnas. Denna är nämligen den enda källan som före och efter orationerna har versikeln *Dominus vo-*

⁶⁵ Det står nämligen inte före en oration, utan före matutinens s.k. absolution (en sorts bön före läsningarna).

biscum istället för *Domine exaudi orationem meam*. Versikeln *Dominus vobiscum* med svaret *Et cum spiritu tuo* är i latinsk liturgi förbehållen präst eller diakon som leder gemensam gudstjänst, och ersätts vid privat recitation eller då en icke-vigd person leder tidegården med *Domine exaudi orationem meam* och svaret *Et clamor meus ad te veniat*. Det senare är, såvitt jag kan bedöma, också det absolut vanligaste i tideböcker. Tyder då detta på att LaTB varit avsedd för gemensam gudstjänst, snarare än enskild recitation? Jag är inte säker på att det måste bli slutsatsen. Det kan istället vara en fråga om att man tagit efter ett mönster man känt igen från brevvarier och missalen, som kanske utgjort förlaga till vissa av texterna i officiet. Det som talar i den riktningen är att även det lilla korsofficiet – så utpräglat privat i sin form – är försett med *Dominus vobiscum* i LaTB, och att det överhuvudtaget finns med där. Möjligen talar valet av denna form för slutdialogen för att LaTB åtminstone haft en klerikal målgrupp, som varit väl förtrogen med de liturgiska reglerna och vetat hur man skulle läsa detta på rätt sätt vid utförandet.

Den mikrotextuella nivån

Det har här inte varit tillfälle att göra en fullständig kollationering ord för ord av hela materialet, och min avsikt är inte att redogöra för varje egenhet i själva texterna på mikrotextuell nivå. Jag skall därför nöja mig med att lyfta fram några iögonenfallande omständigheter.

Den första iakttagelse som jag har velat föra till denna nivå är att såväl SvTB som DaTB har en mycket egenartad avslutningsformel i orationerna. I SvTB lyder denna tämligen konsekvent, i såväl Mariaofficiet som den helige Andes officium, på följande sätt (citerat ur laudes): ”Medh honom som komascolendes är döma leffuendes och döda och werldenne medh elden Amen”⁶⁶. DaTB har på samma ställe: ”ffromedelst den som komme skal ath forklare verden met ilden och dømme leffuendis och døde Amen”⁶⁷ Även om dessa två

66 SvTB, 10v f.

67 DaTB, c vii f.

formuleringar inte är så språkligt likalydande att SvTB verkar ha haft DaTB som direkt förlaga, är det uppenbart att båda källorna har samma latinska formulering i botten, nämligen denna: "qui venturus est iudicare vivos et mortuos, et seculum per ignem."⁶⁸ Detta är i den romerska liturgin avslutningen på exorcismformeln över vattnet vid vigattensvälsignelse, och återfinns även till exempel i Skarabreviariet i just denna funktion.⁶⁹ Att använda denna formel som avslutning på en oration i tidegården verkar dock tämligen unikt. Visserligen är det ovanligt att källorna i vårt material skriver ut hela avslutningsformeln, men de inledningsord man ger (*Per Dominum* eller *Per eundem Dominum*) antyder att den tänkta avslutningen är den gängse, vilken i Gießen 881 lyder: "Per dominum nostrum ihesum christum filium tuum qui tecum viuit et regnat in vnitare spiritus sancti deus per omnia secula seculorum" ⁷⁰. Detta kan också jämföras med den danska versionen i Lund. 35: "Vedh vor herræ ihesum christum thin søn hwilken mz thic j then helligh andz ewighet [sic!] leffuer och regnerer sand gudh ewinneligh Amen"⁷¹

Hur skall man då tolka det faktum att DaTB och SvTB delar denna egenhet, utan att den senare verkar bygga direkt på den förra? Det lite uppfinningsrika futurumparticipet *komascolendes* tyder ju snarare på ett direkt inflytande av det latinska *venturus* i SvTB. Frågan kan inte avgöras här, men jag menar att vi ändå kan konstatera att det finns en beröringspunkt mellan DaTB och SvTB, som inte ligger i den liturgiska ordningen utan i något skede i texttraditionen – om det så är ett fel eller medvetet val i någon gemensam förlaga längre tillbaka i tiden.

Slutligen skall två textuella egenheter av motsatt art lyftas fram. Det rör sig nu inte om att någon källa utmärker sig gentemot de andra, utan om att hela materialet uppvisar en fullständig enhetlighet på två punkter som i utgåvor ibland noteras som fel och korrigeras,

68 Sodi och Triacca 2012b, s. 660.

69 Pahlmblad 2011, k vj^r.

70 Citerat ur laudes, Gießen 881, 25r.

71 Lund Ms. 35, 16v.

eftersom lydelsen avviker från vad som är känt från annat håll. Den första gäller hymnen *Veni creator*, och närmare bestämt dess tredje strof (*Tu septiformis munere*). Lydelsen *tu rite promisso patris / sermone ditans guttura* verkar helt enkelt ha varit den lokala varianten (i stället för det vedertagna *promissum*). Vad som är bakgrunden till denna variant kan jag i detta sammanhang inte säga något om. Den andra egenheten rör antifonen *Salve Regina*, som återfinns efter Mariaofficiets completorium i de svenska källorna. Denna antifon inleds här med orden *Salve Regina misericordie*⁷², till skillnad från det sedermera etablerade *Salve Regina, mater misericordie*. Här rör det sig dock med säkerhet om att det svenska materialet har en ursprungligare variant, och vi finner den ännu i det tridentinska *Breviarium Romanum*, liksom än i modern tid i kartusianskt bruk.⁷³

Sammanfattande slutsatser

Vad har då denna studie av de svenska och danska textvittnena till det lokala Mariaofficiet och den helige Andes officium visat? Den viktigaste iakttagelsen är kanske av principiell art: Den svart-vita bild som Leroquais ger av å ena sidan en total skillnad mellan olika usus och å andra sidan en fullständig enhetlighet inom en och samma usus stämmer inte in på det nordiska materialet. De olika källorna framstår mer som individuella nyanser på en gråskala. Delvis kan detta vara ett resultat av att jag har vägt in fler textkomponenter i jämförelsen än vad Leroquais räknar med, och inte minst officiernas struktur eller form.

Men även om det är ont om tydliga skiljelinjer inom materialet har jag dock kunnat visa några drag i såväl Mariaofficiet som den

⁷² Se t.ex. LaTB, 47v.

⁷³ Jfr Sodi och Triacca 2012a, s. 140 och *Breviarium Cartusiense* 1869, s. CIX. Hedegård 2008 rättar i sin utgåva av VaTB dessa båda ställen i enlighet med det romerska resp. senare bruket (s. 148 och 142), och även Lundén 1976b har *promissum* (s. 186) och *mater misericordie* (s. 176), troligen under inflytande av de senare tryckta breviarierna. Collins 1969 har den ursprungliga lydelsen av *Salve Regina* (s. 114), men anger i en not den senare varianten med kommentaren "Printed texts".

helige Andes officium som verkar vara specifikt danska (framförallt *preces* i det förra och två antifoner i det senare), och som därför skulle kunna vara till hjälp vid klassificerandet av andra källor, som här inte har kunnat beaktas. Detta förstärker ytterligare bilden av de svenska tryckta tideböckerna som just svenska. Richolffs svensk-språkiga tidebok (SvTB) må ha hämtat vissa texter från den danska tideboken, men officierna är utformade enligt en svensk ordning.

När det gäller de svenska tryckta böckernas inbördes relation är det inte alldeles uppenbart hur man skall utvärdera resultatet. Ifråga om Mariaofficiet är överensstämmelsen så stor att det inte är en överdrift att tala om dem som av samma usus – inte minst LaTB och VaTB –, men olikheter finns också. Skillnader på den redaktionella och textuella nivån visar också att SvTB inte står i något entydigt beroendeförhållande till vare sig LaTB eller VaTB, och LaTB inte till VaTB. Var och en av böckerna bär spår av en helt egen tillkomstprocess och tänkt användning.

Väger man in den helige Andes officium blir bilden än mer komplex. Här är olikheterna på den liturgiska nivån fler, och det nära samband mellan LaTB och VaTB som gick att se ifråga om Mariaofficiet slås här i spillror. Nu uppträder istället helt andra allianser, där till exempel VaTB har en högre grad av överensstämmelse med DaTB än med de andra svenska trycken. Det går dock inte att komma ifrån det huvudintrycket att det inte har funnits en lika klart etablerad ordning för den helige Andes officium, eller att man inte uppfattat en sådan som lika bindande eller viktig. Ett rimligt antagande är att detta hänger ihop med dess privata karaktär och att detta officium haft en betydligt mindre framträdande plats – om någon – i det gemensamma gudstjänstlivet. Även inom det handskrivna materialet från Vadstena kloster finns en betydande variation på den liturgiska nivån, och den med tiden etablerade CS avviker i sin tur från dessa källor, detta trots att vi vet att den helige Andes officium varit obligatoriskt för systrarna i Birgittas orden.

Det har också stått klart att det svenska Mariaofficiet sådant det möter i källorna är något annat än lördagsofficiet i CS, och att inte allt annat textmaterial har hämtats från andra dagars officier där,

även om mycket är gemensamt. Visserligen är överensstämmelsen med lördagsofficiet så stor att den inte kan vara en tillfällighet. Detta blir mycket tydligt när man sätter dessa båda svenska officier i relation till det romerska och de olika ordnarnas Mariaofficier – som alla avviker på en mängd olika punkter. Ser man till helhetsbilden av vad vi idag vet om Mariaofficiets ställning under medeltiden och om CS – till exempel från Leroquais och Lundén – är det dock svårt att föreställa sig att någon under sent 1300-tal eller 1400-talet skall ha kompulerat ett officium utifrån CS:s lördagsofficium och andra texter i CS (och då helt ha lyckats välja bort alla texter med Petrus Olavi som upphovsman), kompletterat med annat material (som känns igen från andra usus) och lyckats skapa ett officium som blivit så vedertaget (även i Danmark!) att det är det enda som möter i källorna från 1500-talet. Nej, påverkan bör snarare ha gått åt andra hållet. Likheten talar för att ett Mariaofficium ungefär som det vi ser i LaTB 1525 har varit i bruk i Sverige redan på Birgittas och Petrus Olavis tid och inspirerat till CS. Detta utesluter inte att CS ändå kan ha utövat ett inflytande på det sekulära Mariaofficiet på detaljnivå längre fram i tiden.

Tyvärr har undersökningen inte kunnat lämna något avgörande bidrag till den gamla diskussionen om LaTB:s eventuella stiftsmässiga koppling till Strängnäs eller Uppsala⁷⁴. Om något har framgått är det snarare att såväl LaTB som VaTB, vilken vi ju vet är gjord för Linköping och Skara stift, i fråga om Mariaofficiet har kunnat nå en vidare användarkrets än något av dessa enstaka stift. Den enda usus vi med säkerhet har kunnat säga något om är en mer allmänt svensk. Vill man ta Leroquais på orden, skulle man ju dock kunna argumentera för att LaTB, VaTB och SvTB tillhör varsin usus – skillnader finns ju trots allt! Inget motsäger då att LaTB skulle representera Strängnäs eller Uppsalas ordning. SvTB skulle då få placeras i ett fjärde stift.

Jag har i denna artikel – måhända litet närsynt – betraktat endast två beståndsdelar av de mångfacetterade källorna, Mariaofficiet och

⁷⁴ Jfr Klemming 1892, Geete 1895, Collijn 1909, Collijn 1934–1938

den helige Andes officium. Med detta har jag velat bidra med en pusselbit som naturligtvis måste fogas till andra för att helhetsbilden av böckernas tillkomst och tänkta användning skall framträda. Flera sådana pusselbitar har redan lagts, inte minst i Hedströms viktiga avhandling och i den nya utgåvan av VaTB⁷⁵. En rad angelägna forskningsuppgifter återstår dock, såsom en grundligare utredning av det svenska Mariaofficiets internationella förebilder och även av relationen på detaljnivå till de olika svenska stiftsliturgierna. Det större källmaterialet till den helige Andes officium behöver också inventeras, beskrivas och sättas in i en större kontext. Förhoppningsvis får jag tillfälle att återkomma till något av detta i ett annat sammanhang.

Summary

*Between Liturgy and Private Devotion:
The Offices of Our Lady and the Holy Spirit in 15th- and
16th-Century Swedish and Danish Books of Hours.*

Rickard Melkersson, PhD, Senior Lecturer Halmstad University
School of Education, Humanities and Social Sciences
rickard.melkersson@hh.se

This article studies the little offices of the Blessed Virgin and of the Holy Spirit in nine books of hours from 15th- and 16th-century Sweden and Denmark. Among these, four are printed books, two in Latin, one in Danish, and one in Swedish. One of the main purposes of the present study is to assess and analyse possible differences in liturgical uses between these printed books. Five manuscripts are included in the study – one in Danish, four in Latin – in order to provide a wider context for the printed books. Furthermore, the comparison between these Scandinavian sources is discussed in the light of the Marian office proper for the Bridgettine Order (the so-

⁷⁵ Hedström 2009; Hagberg (red.) 2008

called *Cantus sororum*), as well as in relation to the Marian little office of some major religious orders and the Roman (Tridentine) little office. A theoretical section of the study stresses the importance of treating the genre of little offices according to its own internal logic, which is somewhat different from that of the divine office proper.

The study shows that no clear distinction between different diocesan liturgies can be observed in the Swedish material, although some such distinctions between the Danish and the Swedish books can be made. The overall impression is one of unity on the level of liturgical use (*usus*), especially when compared to the Roman little office and orders of the offices of the religious Orders, none of which seem to have had any major influence on the Swedish and Danish office. However, all of the primary sources – printed and handwritten alike – exhibit a considerable degree of variation on other levels, in such a way that it seems evident that they have been edited more or less independently. It is further argued that a Swedish little office of the Blessed Virgin, similar to the one found in the later sources, is likely to have existed prior to the compilation of the Bridgettine liturgy, contrary to what has been argued in some studies in previous scholarship.

Källor och litteratur

Handskrifter (studerade i mikrofilm eller digitalt faksimil)

Kungliga biblioteket: A38, A42

Uppsala universitetsbibliotek: C68

Lunds universitetsbibliotek: Ms 35

Gießen: Hs 881

Äldre tryck samt utgåvor nyttjade som primärmaterial

LaTB = Richolffs latinska tidebok 1525 = (KB: F1700:544) (digital kopia)

SvTB = Richolffs svenska tidebok 1525 = (KB: F1700:579) (digital kopia)

VaTB = Vadstenatideboken, se Hagberg (red.) 2008

DaTB = Den danska tideboken = (Köpenhamn, Kgl. Bibl. LN 212 8°) (digital kopia)

CS = Cantus sororum, se Lundén (1976a och 1976b).

Litteratur

- Adell, Arthur 1936, *Nya testamentet på svenska 1526: Till frågan om dess tillkomst och karaktär – En kyrkohistorisk studie*. Lund: Gleerup.
- Breviarium Cartusiense* 1869. Typis Cartusiae S. Mariae de Pratis.
- Collijn, Isak 1909, "Bibliografiska miscellanea", Särtryck ur *Kyrkohistorisk Årsskrift* 1909. Uppsala: Almqvist och Wiksell.
- Collijn, Isak 1934–1938, *Sveriges bibliografi intill år 1600, band I 1478–1530*. Uppsala: Svenska litteratursällskapet.
- Collins, A. Jeffries (utg.), 1969, *The Bridgettine Breviary of Syon Abbey. From the Ms. with English Rubrics F.4.II at Magdalene College Cambridge*. Worcester: Henry Bradshaw Society.
- Duffy, Eamon, [2006] 2011, *Marking the Hours. English People and their Prayers*. New Haven och London: Yale University Press.
- Geete, Robert, 1895, *Jungfru Marie örtagård: Vadstenanunnornas veckoritual i svensk öfversättning från år 1510*. Stockholm: Norstedt. (SFSS 30)
- Hagberg, Johnny (red.), 2008, *Horae de Domina. Vår Frus Tider: Studier, transkription, översättning och faksimil av inkunabeln från Vadstena klostertryckeri 1495*. Skara: Skara stiftshistoriska sällskap.
- Hedegård, Gösta, 2008, "Hore de Domina – Vår Frus tideböner". Johnny Hagberg (red.), *Horae de Domina, Vår Frus Tider: Studier, transkription, översättning och faksimil av inkunabeln från Vadstena klostertryckeri 1495*, s. 83–87. Skara: Skara stiftshistoriska sällskap.
- Hedström, Ingela, 2008, "Bönbokstraditionen". Johnny Hagberg (red.), *Horae de Domina, Vår Frus Tider: Studier, transkription, översättning och faksimil av inkunabeln från Vadstena klostertryckeri 1495*, s. 11–37. Skara: Skara stiftshistoriska sällskap.
- Hedström, Ingela, 2009, *Medeltidens svenska bönböcker. Kvinnligt skriftbruk i Vadstena kloster*. Oslo.
- Helander, Sven, 1957, *Ordinarius Lincopensis och dess liturgiska förebilder*. Lund: Gleerup.
- Higgit, John 2000, *The Murthly Hours. Devotion, Literacy and Luxury in Paris, England and the Gaelic West*. London: British Library.
- Klemming, Gustaf Edvard (utg.), 1854, *Den svenska tideboken*. Stockholm: Norstedt.
- Klemming, Gustaf Edvard, 1892, *Sveriges bibliografi 1481–1600: Redigerad och utgiven af Aksel Andersson. Tredje häftet: 1518–1527*. Uppsala: Berling.
- Leroquais, Victor, 1927, *Les livres d'heures manuscrits de la Bibliothèque Nationale. Tome I*. Paris.
- Libellus precum ad usum fratrum S. Ordinis Prædicatorum* 1898. Mechliniæ: Dessain.
- Lindqvist, Nathan, 1929, "Bibelsvenskans medeltida ursprung". *Nysvenska studier: Tidskrift för svensk stil- och språkforskning* 8, s. 165–260. Uppsala.
- Lundén, Tryggve, 1976a, *Den heliga Birgitta och den helige Petrus av Skänninge: Officium parvum beate Marie Virginis. Vår Frus tidegård utgiven med inledning och översättning av Tryggve Lundén, I*. (Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia 27)

- Lundén, Tryggve, 1976b, *Den heliga Birgitta och den helige Petrus av Skänninge: Officium parvum beate Marie Virginis. Vår Frus tidegård utgiven med inledning och översättning av Tryggve Lundén, II.* (Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia 28)
- M[adan], F[alconer], 1920, "Hours of the Virgin Mary. (Tests for Localization.)" *The Bodleian Quarterly Record. Vol. III*, 26/2 (1920), s. 40–44. Oxford.
- Melkersson, Rickard, 2018, "Psaltarpsalmerna i Den svenska tideboken 1525: En katolsk 'reformationsbibel' ". Harry Lönnroth, Bodil Haagensen, Maria Kvist och Kim Sandvad West (red.), *Studier i svensk språkhistoria* 14, s. 198–214. Vasa. (Vaasan yliopiston tutkimuksia 305).
- Nyberg, Tore, 1990, "Texter för andaktsbruk". Monica Hedlund och Alf Härdelin (red.), *Vadstena klostrets bibliotek. Ny katalog och nya forskningsmöjligheter*, s. 79–91. Uppsala: Uppsala universitet.
- Officium Parvum Beatae Mariae Virginis Officiumque Defunctorum juxta Brev. Cist.* 1930. Westmalle.
- Pahlmblad, Christer (utg.), 2011, *Breviarium Scarense (1498): I. Faksimil efter exemplaret i Uppsala universitetsbibliotek*. Skara: Stiftelsen Skaramissalet.
- Pahlmblad, Christer (utg.), 2016, *Breviarium Scarense (1498): II. Introduktion. Register*. Skara: Stiftelsen Skaramissalet.
- Peters, Knut (utg.), 1950, *Breviarium Lincopense*. Häfte I. Lund: Laurentius Petri Sällskapets Urkundsserie. V:I.
- Reinburg, Virginia, [2012], *French Books of Hours: Making an Archive of Prayer*, c. 1400–1600. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sodi, Manlio och Achille Maria Triacca (utg.), 2012a, *Breviarium Romanum. Editio Princeps (1568)*. Rom: Libreria Editrice Vaticana.
- Sodi, Manlio och Achille Maria Triacca (utg.), 2012b, *Missale Romanum. Editio Princeps (1570)*. Rom: Libreria Editrice Vaticana.
- Vahlquist, Fredrik, 2008, "Sveriges äldsta tryckta bönbok: En unik inkunabel från Vadstena klostertryckeri". Johnny Hagberg (red.), *Horae de Domina. Vår Frus Tider. Studier, transkription, översättning och faksimil av inkunabeln från Vadstena klostertryckeri 1495*, s. 39–59. Skara: Skara stiftshistoriska sällskap.
- Wieck, Roger S. (red.), 1988, *Time sanctified. The Book of Hours in Medieval Art and Life*. New York: George Braziller, in association with the Walters Art Gallery.